

Мисько Юлія

к. і. н., пров. н. с. Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

Тараненко Сергій

к. і. н., завідувач науково-дослідного сектору археології
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Івакін Всеволод

к. і. н., завідувач відділу археології Києва
Інституту археології НАН України

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ XVII–XVIII СТ. З НАПИСАМИ НА ЗВОРОТІ З ТЕРИТОРІЇ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

У 2018–2019 рр. на території церкви Спаса на Берестові науково-дослідним сектором археології НКПІКЗ (керівник к.і.н. С.П. Тараненко) та Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАНУ (керівник к.і.н. В.Г. Івакін) проводилися масштабні науково-рятівні археологічні дослідження¹. Серед отриманих артефактів важливу та досить численну групу становлять предмети особистого благочестя, значна частина з яких – це натільні хрести XVII–XVIII ст. Більшість з них походить із поховань, але є знахідки і з території некрополя.

Найбільш поширене серед дослідників визначення цих предметів як «хрестів-тільников» йде від назви, вживаної щодо них авторами середини XIX ст. Вона була запозичена із сучасної їм православної традиції та охоплювала всі хрести невеликих розмірів: як металеві, так і кам'яні, дерев'яні і кістяні зразки, які носилися під одягом. Іноді у тому ж сенсі використовували назву «шийні». До кінця XIX ст. під «тільниками» розуміли не стільки певний тип хреста, скільки його призначення, ця традиція зберігалася і в радянській історіографії. Тільки у 70-х рр. XX ст. більшістю науковців назва «хрест-тільник» починає застосовуватися для умовного означення певної категорії знахідок – невеликих литих хрестиків різних періодів. Тоді ж розвиваються декілька напрямів класифікації цього археологічного матеріалу, домінуючим з яких є поділ за конструктивними ознаками: формою рамен та їхнім пропорційним співвідношенням, формою середохрестя, особливостями обробки. Для хрестів XV–XIX ст. важливими також є іконографічні зображення та епіграфічні елементи. Відповідно до всього згаданого, вони розподіляються різними дослідниками на типи, підтипи, варіанти, іноді – на підваріанти та різновиди. Єдиної сталої класифікації досі не вироблено, найповнішими і детальними у цій царині для періоду XVII–XVIII ст. є роботи Е.П. Винокурової (Винокурова 2000, с. 326–360) та В.І. Молодіна (Молодин 2007). Більш вдалим видаються спроби розробки регіональних типологізацій на прикладі псковських (Ю.В. Колпакова) та київських (О.О. Мельник) артефактів (Колпакова 2009, с. 173–188;

---

¹ Принагідно висловлюємо вдячність за допомогу Групі АГІД, керівник к. і. н. О. Манігда.

Колпакова, Костючук 2017, с. 36–56; Мельник 2016, с. 110–120). Останню ми і застосуємо для характеристики тільників з території церкви Спаса на Берестові.

Серед 11 знайдених екземплярів тільки 2 мають написи різного ступеня збереженості на звороті. Основним іконографічним зображенням, присутнім на їхньому лицевому боці, виступає хрест на Голгофі. Поширення тільників з голгофським хрестом або з іконографічними сюжетами (Христа, Богоматері, архангела, святих) починається у XV ст., а вже до XVI ст. старі зразки повністю ними заміщуються. До кінця XVI ст. шести- і восьмикінечні екземпляри починають витіснятися простими чотирикутними формами з пропорціями «латинського» хреста, набуваючи домінування у XVII ст. (Остапенко 2015, с. 119). Всі знайдені на Спаса тільники належать до таких «латинських» хрестів із простим петельчастим вушком та прямолінійними раменами, в яких вертикальне рамено довше горизонтального.

Хрест із поховання 209 (інв. № 54) – двобічний із прямим середохрестям і прямими, трохи розширеними (трапецієподібними) кінцями (тип I, підтип I.2, варіант А). Розміри (з вушком) 4,7 × 2,9 см, верхнє рамено відламано (рис. 1). Виявлений біля грудни розчищеного кістяка, стать і вік якого через погану репрезентативність кісток визначити важко. У могильній ямі зафіксовані сліди тліну та фрагменти дошок домовини.

Рис. 1. Натільний хрест (інв. № 54) з поховання 209:

а – фото, б – прорисовка.

Малюнок Д. Пефтіця

На лицевому боці тільника – зображення у високому рельєфі восьмикінцевого голгофського хреста, обабіч від якого – тростина та спис із пілумоподібним наверхшам (за класифікацією Ю. В. Колпакової (Колпакова 2016, с. 12–13)). Знаряддя страстей Господніх розташовані паралельно до хресного дерева. Форма Голгофи не візуалізується – внизу рамена зберігся фрагмент тканини, вірогідно, від одягу небіжчика. За аналогіями Голгофа, найвірогідніше, представлена у вигляді округлого пагорба, може містити зображення печери та черепу всередині. Під нею, зазвичай, міститься напис МЛРБ (Место Лобное Рай Быть). На кінцях

горизонтального рамена монограми ІС-ХС, на ньому ж під гілкою хресного дерева – НИ, К (копие), Т (трость), КА. Вгорі на вертикальному рамені у два рядки аббревіатура ЦРЬ (або ЧРЬ) СВЫ (Царь Славы). У канті по периметру хреста простежується нечитабельний напис (або його імітація). Зворотній бік увесь вкритий розділеним на рядки написом, який теж нема можливості прочитати. Наш зразок скоріше за все вторинної відливки, тобто міг бути виготовлений за відтиском з якіснішої моделі, тому тексти молитовних звертань на ньому нерозбірливі.

На вітчизняних теренах аналогічного типу хрести походять із двох поховань некрополя Вознесенського монастиря Києва (Івакін, Балакін 2008, с. 19), Богородицької фортеці (Векленко 2010, с. 58) а загалом подібні екземпляри відомі на російських територіях: у Калузі, Пскові, Ізборську, Ленінградській, Брянській, Володимирській областях, аж до Іркутська та Якутії (Станюкович 2005, с. 11, 12; Нагрудные кресты... 2014, с. 32; Колпакова 2014, с. 45-46; Станюкович, Осипов, Соловьёв 2003, с. 51; Бердников 2012, с. 140-141).

Другий хрест (інв. № 59) з поховання 194, в якому не виявлено слідів поховальної ями та споруди – це двобічний прямокінцевий, із волютами і 4 кульками у середохресті (рис. 2). Близький до типу III підтипу III.7, варіанту Б, але площа волют і середохреста суцільна, скоріше це імітація волют з кульками на округлому середохресті. Розміри (з вушком) 4,6 x 3,0 см. Розміщувався на рукоятці груднини розчищеного кістяка чоловіка 50-60 років. На місці прилягання хреста на кістці зафіксована пляма патини.

Рис. 2. Натільний хрест (інв. № 59) з поховання 194:

а – фото, б – прорисовка.

Малюнок Д. Пефтіця

На лицевому боці тільника – зображення восьмикінцевого хреста на Голгофі у вигляді округлого пагорба з печерою всередині. На кінцях рамен монограми в квадратних клеймах ІС – ХС (на горизонтальному), ЦРЬ– НИ (на вертикальному). На зворотному, досить затертому, боці – 17-тирядковий текст молитви. Прямих аналогій виробу не виявлено, але близький за формою та іконографією екземпляр з поховання 90 Вознесенського некрополя в Києві (Івакін, Балакін 2008, с. 19).

Епіграфічні елементи в структурі іконографії хрестів-тільников мають як допоміжне значення (означення окремих елементів: спис, тростина), такі функції алюзії (відсилка до метасюжету, наприклад, монограми Христа без його зображення), або повністю самостійне значення у вигляді частини молитви. Оберігаюча функція хреста найбільшою мірою проявляється саме у нанесенні тексту молитви, який має бути максимально універсальним. Саме тому на звороті тільников не зафіксовано молитовних звертань до конкретних святих, ангелів або Богородиці, немає текстів, відповідних для певних випадків або церковних таїнств, молитов про здоров'я або померлих (Колпакова 2011, с. 337–338). Найбільшу кількість варіантів таких написів на різних типах хрестів зафіксовано Е. П. Винокуровою – 9, серед яких 2 зустрічаються найчастіше (Винокурова 2000, с. 359–360). Це 67 псалом Давида «Да воскреснет Бог...» (у церковній службі – молитва Чесному Хресту на Пасху), а також окремі строфи тропаря «Похвала Хресту» («Хресту Твоєму поклоняємся, Владыко, и святое Воскресение Твое славим», або інші тексти з церковної служби на свято Воздвиження Хреста Господнього: «Крест – хранитель Всея Вселенной, красота церковная, царей держава, верных утверждение, ангелов слава и демонов язва» та деякі інші). Причому тексти довгих молитов ніколи не вміщуються на тільниках повністю, іноді молитва обривається на половині фрази або навіть слова, підпорядковуючись організації простору хреста, на який наноситься. Але це не має суттєвого значення, адже у свідомості віруючого перші рядки молитви символізують її всю. На екземплярах, аналогічних нашому тілинику № 54, майже завжди зустрічаються рядки 67 псалма Давида. Вірогідно, частина цього ж псалма складає текст зворотного боку хреста № 59, який краще збережений, але погано читається.

Ще однією проблемою, пов'язаною з епіграфічними елементами, є намагання визначити конфесійну приналежність володаря хреста. Довгий час не піддавалося сумніву, що натільні хрести старовірів вгорі містять аббревіатури напису «Царь Славы», а на хрестах послідовників офіційного православ'я повинні фігурувати титла «ИНЦИ» – «Иисус Назарейский Царь Иудеи» (Самигулов 2008, с. 203–205). Незначні відмінності є також у змісті 67 псалому, але, позаяк, напис на звороті рідко може бути прочитаний детально, під час визначення дослідники орієнтувалися виключно на верхнє титло. З часом виникла парадоксальна ситуація: не зважаючи на те, що понад 90 % населення сповідували офіційне православ'я, майже всі знайдені тільники XVII–XIX ст. у музейних колекціях вважалися старообрядницькими. У свій час Є. І. Мишньова, характеризуючи фондову колекцію Лаврського заповідника, також усі вироби дрібної міднолітої пластики XVIII–XIX ст. зараховувала до старообрядницького литва (Мишнева 1993, с. 104).

Саме така ситуація склалася, у першу чергу, з хрестами типу, до якого віднесений наш № 54. У більшості публікацій вони фігурують як старообрядницькі, чому посприяло визначення т. зв. «хреста Прончищевих», знайденого в селищі Усть-Оленьок в Якутії під час дослідження спільної могили подружжя Василя Васильовича та Тетяни Федорівни Прончищевих (рік смерті 1736), учасників Другої Камчатської експедиції В. І. Беринга (Станюкович 2005, с. 42). Вони були уродженцями Калузького намісництва, одного з найбільших центрів російського старообрядництва, що дало можливість за наявності великої кількості

аналогій віднести виробництво тільника до однієї з калузьких ливарних майстерень-«мідниць» з опорним датуванням першою третиною XVIII ст. Автор дослідження вважав, що цей тип хреста характерний саме для калузького кола старовірів і пізніше поширився на сусідні регіони. Хоча за формою він належить до «чоловічих» хрестів, у могилі був знайдений біля шийних хребців Т. Ф. Прончищевої. А. К. Станюкович пояснює це тим, що Т. Ф. Прончищева, яка померла на 12 днів пізніше за В. В. Прончищева, була похована з хрестом свого покійного чоловіка (Станюкович 2005, с. 44).

Повертаючись до ситуації з кількісним домінуванням «старообрядницьких» тільників, все частіше науковці визнають, що, незважаючи на богословські дискусії XVII – XVIII ст. про титла на хресті, формування двох груп (старообрядницької та ніконіанської) мідних литих тільників з голгофським хрестом не відбулося (Самигулов 2008, с. 217). Тобто, масова категорія виробів з титлами «ИН ЦИ» так і не з'явилася. І надалі використовувалися хрести, основні форми, декор та іконографічний комплекс яких сформувалися у XVII ст., з традиційним набором написів лицьового боку, включно з «Царь Славы». Вони побутували як до церковного розколу, так і після, у старообрядницькому середовищі і поза ним. Послідовників офіційного православ'я, крім духівництва, масово ховали з подібними хрестиками. Тому тільки ця ознака, якщо відсутні інші свідчення, не може бути основою для визнання конфесійної належності небіжчика. В нашому випадку ситуація ускладнюється тим, що у невеликий проміжок часу, з 1897 по 1907 рр., церква Спаса на Берестові була передана у користування київській старообрядницькій громаді єдиновірців, і вони могли ховати тут своїх мирян (Литвиненко 2014, с. 215). Враховуючи збереженість дощок від домовини та, вірогідно, вторинну відливку тільника з поховання 209, не виключена можливість його пізнього датування: кінцем XIX – початком XX ст. Все це потребує подальшого, докладнішого і комплексного вивчення даного питання у загальному контексті функціонування некрополя навколо храму Спаса на Берестові.

Література

1. Бердников, И. М. 2012. Нательные кресты, иконы и образки из раскопок Крестовоздвиженского некрополя (г. Иркутск). *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология»*, № 1, с. 138–165.
2. Векленко, В. А. 2010. *Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости*. Днепропетровск, ДНУ.
3. Винокурова, Э. П. 2000. Металлические литые кресты-тельники XVII в. *Культура средневековой Москвы: XVII век*, Москва, Наука, с. 326–360.
4. Івакін, Г. Ю., Балакін, С.А. 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах, вип. 21, спецвип. 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження*, с. 9–23.
5. Колпакова, Ю.В. 2009. Нательные кресты с изображением Голгофы среди предметов личного благочестия жителей Пскова и Псковской земли. *Европейский путь России: Ордин-Нащокинские чтения*, вып. 1, Псков, с. 173–188.
6. Колпакова, Ю.В. 2011. Тексты молитв как составная часть иконографии средневековых нательных крестов. *Псков, русские земли и Восточная Европа в XV–XVI вв. К 500-летию вхождения Пскова в состав единого Русского государства*, Псков, с. 328–341.

7. Колпакова, Ю. В. 2014. Коллекция нательных крестов с территории Ленобласти: современные технологии в ставрографическом исследовании. *Вестник Псковского государственного университета. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки»*, Псков, ПГПУ, с. 44–61.
8. Колпакова, Ю. В. 2016. Образ Копья в иконографии предметов христианского культа с надписями (на материале Пскова и Псковской земли). *Псковский военно-исторический вестник*, вып. 2, Псков, с. 10–17.
9. Колпакова, Ю. В., Костючук, Л.Я. 2017. Хронология псковских нательных крестов с изображением Голгофы. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, вып. 32 (62), с. 36–56.
10. Литвиненко, Я. В. 2014. Иконостасы церкви Спаса на Берестові. *Лаврський альманах*, вип. 29, спецвип. 11: *Церква Спаса на Берестові*, с. 212–219.
11. Мельник, О.О. 2016. Натільні хрести з поховань Києва XVII–XVIII ст. *Археологія і давня історія України. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України*, вип. 1 (18), с. 110–120.
12. Мишнева, Е. И. 1993. Произведения мелкой меднолитой пластики Киево-Печерского музея-заповедника. *Русское медное литье*, вып. 1., Москва, Сол Систем, с. 104–108.
13. Молодин, В. И. 2007. *Кресты-тельники Илимского острога*, Новосибирск, ИНФОЛИО-пресс.
14. *Нагрудные кресты позднего средневековья и Нового времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника: каталог*. 2014, Владимир.
15. Остапенко А. А. 2015. Христианские древности Рязанской земли XI–XVI вв. (мелкая пластика). *Диссертация на соискание уч. ст. к. и. н.*, Москва.
16. Самигулов, Г. Х. 2008. Еще раз о литых крестах – тельниках конца XVII – середины XIX века (к вопросу о старообрядческих крестах). *Культура русских в археологических исследованиях*, Омск, «Апельсин», с. 202–221.
17. Станюкович, А. К. 2005. Крест Прончищевых. *Древности и старина*, 4, с. 42–44.
18. Станюкович, А. К., Осипов, И.Н., Соловьёв, Н.М. 2003. *Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний*, Москва, Гриф и К°.

Тараненко Сергій

к. і. н., завідувач науково-дослідного сектору археології
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ПОДИНОКІ ПОХОВАННЯ НА САДИБАХ ПОДОЛУ КИЄВА XVII – XIX СТ.¹

Під час археологічних рятувальних досліджень на київському Подолі неодноразово фіксувалися поховання XVII–XIX ст., що не належали до жодного з офіційних, на той час, чи археологічно зафіксованих могильників. Така ситуація виглядає дещо дивною, оскільки до 1771 р. небіжчиків ховали виключно на церковних

¹ Ця стаття вперше була опублікована у збірці *ОБСЦ. Funeralia Lednickie spotkanie 14. Poznań. 2012*. С. 179–187. Тут вона подана в скороченому варіанті.